

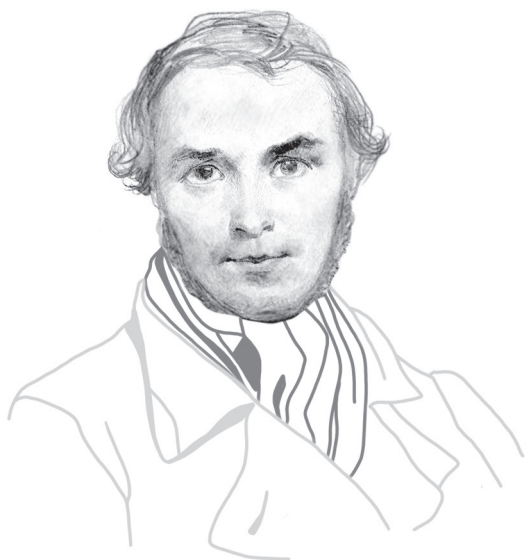

Епістолярій Тараса Шевченка

У двох книгах

Книга 1: 1839–1857

Харків
«ФОЛІО»
2020

M. Mubrensky

ШЕВЧЕНКОВІ ЛИСТИ

Шевченко любив писати листи — це видно з його готовності розкрити другові-співбесідникові душу, виповісти почуття і найсокровенніші переживання, поділитися задумами, відтворити свої будні й свята. Знав тривогу очікування і радість одержання листа, особливо в «незамкнутій тюрмі» солдатчини, коли лист ставав вікном у світ, єдиною ниткою, що поєднувала з друзями і рідним краєм. З огляду на смак поета до епістолярних занять, широке коло знайомств, безсумнівну популярність вже за життя його імені, особи і творчості, можна твердити, що Шевченкове листування мало бути дуже велике. С. Єфремов у статті «Шевченко в своєму листуванні» на базі наявного на 1920-ті епістолярію констатував сліди не менш як сотні листів, які до нас не дійшли¹. Коли ж додати згадки в Щоденнику, в інших біографічних матеріалах і листах до поета, то гіпотетичну кількість треба набагато збільшити.

Публікація епістолярної спадщини Шевченка почалася одразу після його смерті. В 1861—1862 роках у журналі «Основа» було надруковано 66 листів. У 1870—1890-х роках Шевченкові листи з'явилися в багатьох українських газетах та журналах, зокрема у журналах «Правда» (1875, 1889), «Киевская старина» (1883, 1885, 1889, 1890, 1893, 1895, 1897, 1899 та ін. роки), «Зоря» (1894, 1895, 1896), у книзі М. Чалого «Життя і твори Тараса Шевченка» (К., 1882), у спогадах про поета тощо. Частина кореспон-

¹ Єфремов С. Шевченко в своєму листуванні // Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів. Т. 3. Листування / Текст, комент., ред., вступ. сл. С. Єфремова; комент. М. Новицького, В. Міяковського, П. Филиповича та ін.; Всеукр. акад. наук; Комісія для видавання пам'яток новіт. укр. письменства. — К.: Держвидав України, 1929. — С. XXVI.

денції поета було видруковано в російській періодиці: газети «Московские ведомости» (1862), «Южный край» (1887), «Кубанские обласные ведомости» (1899), журналі «Древняя и новая Россия» (1875), «Русская старина» (1877, 1880, 1883), «Русский архив» (1898), «Русский библиофил» (1914) тощо. Наприкінці 1890-х О. Кониський підготував корпус Шевченкового епістолярію: він складався з 155 рукописних копій, зроблених різними особами, зокрема деякі самим упорядником, і лишився невиданим (рукопис зберігається в ІЛ. — Ф. 77. — № 4). Перше зібрання листів Шевченка — 157 текстів — побачило світ 1911 року у виданні В. Яковенка². Майже без змін це зібрання передруковано у виданні за редакцією Б. Лепкого³.

Першим науковим і найповнішим на той час виданням Шевченкового епістолярію став третій том «Листування» (1929), підготовлений за редакцією С. Єфремова Комісією для видавання пам'яток новітнього українського письменства при Всеукраїнській академії наук. Том містить 222 листи поета до різних осіб та офіційних установ; в окремому розділі подано 198 листів різних кореспондентів до Шевченка. Ряд листів опубліковано уперше, значну їх частину перевірено за автографами. Великий енциклопедичний коментар охоплює питання біографії і творчості Шевченка, численні факти й реалії мистецького й суспільного змісту й за своєю повнотою і докладністю лишається неперевершеним. У підготовленому на основі «Листування» зібранні Шевченкових листів за редакцією П. Зайцева⁴ уміщено 13 офіційних листів та ділових паперів, 223 листи до різних осіб, листи, писані російською мовою, перекладено українською. Корпус листів Шевченка поповнювався новознайденими матеріалами у відповідних томах усіх трьох видань спадщини поета, здійснених од

² *Шевченко Т.* Твори: В 2 т. Т. 2. — СПб.: Вид. В. І. Яковенка, 1911. — IV, 481 с.

³ *Шевченко Т.* Повне видання творів: У 5 т. Т. 1.— К.; Лейпциг; Коломия: Українська накладня; Галицька накладня; Вінніпер: Map. Ukrainian Publischeng, 1919. — 480 с.

⁴ *Шевченко Т.* Повне видання творів: [у 16 т.]. Т. 11. Листи / Ред. П. Зайцева. — Варшава-Львів: Український науковий інститут; Друк. НТШ, 1935. — 400 с.

1950-х⁵. В останньому названому виданні — 237 листів Шевченка до різних осіб, 4 колективні, 15 офіційних.

У листуванні Шевченка можна виділити три періоди: до арешту, на засланні та після повернення із заслання. Найбільше — майже три чверті — збереглося листів останнього періоду, найменше — першого. Втрачено поетові листи до таких адресатів, як К. Брюллов, В. Штернберг, Е.-В. Желіговський, К. Герн, М. Остроградський, Р. Штрэндман, В. Даль, В. Забіла; лише по одному збереглося з листів до В. Жуковського, Т. Вернера, М. Костомарова, О. Плещеева, Марка Вовчка та ін. Багато їх загинуло після арешту Шевченка — в атмосфері страху перед можливими обшуками його кореспонденцію адресати нещадно нищили. Є свідчення очевидця про те, що Шевченко напередодні арешту в Оренбурзі 1850 року спалив велику кількість адресованих йому листів од різних осіб, зокрема од В. Репніної, С. Левицького, М. Александрійського, братів Лазаревських⁶, щоби не наражати своїх кореспондентів на неприємності.

Але навіть у неповному вигляді масив Шевченкових листів має колосальне інформативне й мистецьке значення. Вони лишаються чи не єдиним джерелом інформації про деякі аспекти поетового життя і творчості. Так, за посланнями Шевченка до Бр. Залеського, М. Лазаревського, П. Куліша, М. Осипова, С. Аксакова та ін. можна простежити долю його російських повістей, значення їх у доробку поета: задуми, наміри «одолеть велико-

⁵ *Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: У 10 т. Т. 6. Замітки, статті, листи. Записи народної творчості. «Буквар». 1839—1861 / Ред. кол.: О. І. Білецький, Д. Д. Копиця, М. Т. Рильський та ін.; відп. ред. М. К. Гудзій; ред. М. С. Грудницька; ред. прим. та комент. Є. П. Кирилук; АН УРСР, Ін-т укр. л-ри ім. Т. Г. Шевченка. — К.: Вид-во АН УРСР, 1957. — 602 с.;* *Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: В 6 т. Т. 6. Листи. Нотатки. Фольклорні записи / Голова редкол. М. К. Гудзій; упоряд. Л. Ф. Кодацька, В. С. Бородін, С. Д. Попель; ред. тому М. К. Гудзій; АН УРСР, Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка. — К.: Вид-во АН УРСР, 1964. — 644 с.;* *Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: У 12 т. Т. 6. Листи. Дарчі та власницькі написи. Документи, складені Т. Шевченком або за його участю / Голова редкол. М. Г. Жулинський; упорядкув. та комент. М. М. Павлюка, В. Л. Смілянської, Н. П. Чамати та ін.; ред. тому В. С. Бородін; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. — К.: Наук. думка, 2003. — 632 с.*

⁶ *Спогади про Тараса Шевченка / Упоряд. і прим. В. С. Бородіна і М. М. Павлюка; передм. В. Є. Шубравського. — К.: Дніпро, 1982. — С. 182–183.*

русский язык», містифікацію з Дармограєм, спроби опублікування, авторський погляд на їхню літературну вартість й зумовлене суворим присудом С. Аксакова (лист до Шевченка від 19 червня 1858 року щодо «Прогулки с удовольствием и не без морали») рішення «отложить всякое писание в сторону», висловлене в листі до названого письменника від 15 липня 1858 року.

Тільки листи дають змогу по-справжньому відчутти духовні муки поета на засланні, зрозуміти шлях його оновлення, повернення до поетичної творчості. Слушно твердив С. Єфремов у згаданій статті: «Листи Шевченкові — це органічна частка його творчості й невідлучний додаток до творів, для громадського вжитку призначених»⁷. Цей своєрідний автопортрет, інтелектуальний та емоційний, виявляє всі найважливіші константи Шевченка — ідейні, естетичні, особистісні. Тут чи не найвиразніше постає справжня, «нередагована», за висловом Ю. Луцького, Шевченкова особистість: «Шевченко-поет промовляє своїми віршами, Шевченко-людина — своїми листами»⁸. Епістолярій поета — яскраве свідчення особливої цілісності його натури, єдності «внутрішньої» й «зовнішньої» людини.

Листи Шевченка охоплюють ширший життєвий простір, ніж його Щоденник, і не лише хронологічний. Якщо у Щоденнику він розкривається передусім як людина в собі, то в листах — у взаємодії з оточенням, з людьми найближчими й тими, що на офіційній відстані. Звідси — повнота і вписаність в історичний контекст. Десятки людей і стосунки з ними, події й реакції на них у нюансах, сиюхвилинних враженнях, обертонах настроїв, вельми цінних тим, що забезпечують правду моменту, достеменність подій. Особливо якщо збагатити, оживити текст докладним коментарем — біографічним, історичним, текстологічним. Недаремно Єфремов говорив про «дрібну мозаїчну

⁷ Єфремов С. Шевченко в своєму листуванні // Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів. Т. 3. Листування / Текст, комент., ред., вступ. сл. С. Єфремова; комент. М. Новицького, В. Міяковського, П. Филиповича та ін.; Всеукр. акад. наук; Комісія для видавання пам'яток новіт. укр. письменства. — К.: Держвидав України, 1929. — С. XXXVI.

⁸ *Luckyj G. Correspondence // Luckyj G. Shevchenko's Unforgotten Journey.* — Toronto: Canadian Scholar's Press, 1996. — P. 93.

роботу», коли з окремих клаптів маємо «реконструювати цілий образ»⁹, і слушно підкреслював ту невимушену природність, з якою Шевченко «несе свою геніальність і осягає нею людей» — своїх адресатів. Перед нами постають ті, котрих поет любив, — Я. Кухаренко, О. Бодяньський, М. Щепкін, А. Козачковський, В. Репніна, С. Аксаков, А. Лизогуб, С. Гулак-Артемівський, Бр. Залеський, М. Лазаревський, В. Шевченко...

Листи дають змогу осягнути всеохопність, органічність духовного зв'язку поета з вітчизною. За кожним помислом — Україна як його друге я: головне джерело творчості, пам'ять віків, святиня. Ось зворушливі перші листи з Петербурга в Україну до брата Микити — неповторна автентична інтонація, духовна невіддільність од рідного краю. Шевченко просить Г. Квітку-Основ'яненка (лист від 19 лютого 1841 р.) прислати «дівочу сорочку», бо має намалювати «нашу чорнобриву дівчину». Ділиться з Я. Кухаренком (31 січня 1843 р.) своїм задумом намалювати А. Головатого коло Зимового палацу — «позаду Нева, а за Невою крепость, де конав Павло Полуботок». У листах до О. Бодяньського, М. Цертелева й ін. оживають наміри і справи, пов'язані із задумом серії «Живописная Украина». Шевченко зізнається П. Кулішеві: «З „Чорної ради” тепер не нарисую тобі нічого: нема моделі, нема нічого перед очима нашого українського, а брехать на старість не хочеться» (4 січня 1858 р.). Бажає М. Максимовичу (4 січня 1858 р.) доволітти і здоров'я «на славу нашої преславної України». В усьому відчутний патріотичний «нерв» поета — невідокремлюваність інтересів, задумів, мрій од України. Це виявляється, зокрема, у його непримиренності до шовіністичного присмаку слов'янофільства. У листі до М. Максимовича 22 листопада 1858 р., написаному за листом П. Куліша (№ 307, 309 нашого видання — *Ред.*), Шевченко висловлюється проти публікації своїх поезій у газеті «Парус», бо не згоден із позицією цього органу, який «у своєму універсалі перелічив всю слав'янську братію, а про нас і не згадав» (ідеться про оголошен-

⁹ Єфремов С. Шевченко в своєму листуванні // Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів. Т. 3. Листування / Текст, комент., ред., вступ. сл. С. Єфремова; комент. М. Новицького, В. Міяковського, П. Филиповича та ін.; Всеукр. акад. наук; Комісія для видавання пам'яток новіт. укр. письменства. — К.: Держвидав України, 1929. — С. XXVIII.

ня І. Аксакова про видання ним з 1859 р. названої газети слов'янофільського спрямування). До того ж І. Аксаков у газеті «Московские ведомости» (1858. — № 130) виступив на захист князя В. Черкаського, який у статті «Деякі спільні риси майбутнього сільського управління» (Сельское благоустройство. — 1858. — № 9) обстоював право сільських старост застосовувати до селян тілесні покарання. «Не доводиться мені давати під парус свої вірші і того ради, — писав Шевченко, — що парус сей надуває заступник того вельможного князя, любителя березової каші. Може, воно так і треба московській натурі. Та нам-то се дуже не вподобалося. Отак-то! Не здивуйте, добродію, що не вволив я вашої волі, діло се не жарти; самі маєте розум». Здавалось би, повернувшись після заслання до більш-менш нормального творчого життя, поет мусив ухопитися за кожну нагоду публікації своїх творів, але ні, вірність своїй громадянській позиції, відповідальність за своє слово — над усе.

Листи засвідчують, як постійно Шевченко переймався ідеєю визволення селян із кріпацтва: «Занимает теперь всех самый животрепещущий вопрос о том, как освободить крестьян от крепостного состояния» (до І. Ускова від 12 листопада 1857 р.), «О людській волі я розпитував; але ніхто нічого не знає, коли, як і що з того буде» (до В. Шевченка від 7 грудня 1859 р.). Поет неодмінно наголошує на тому, щоб родичі й земляки «не квапилися на волю без поля і без ґрунту. Нехай лучче підождуть» (до В. Шевченка від 28 березня 1860 р.). Схвалює, коли сестра Ярина та брати не погоджуються «на волю без ґрунтів і без землі безплатно, <...> вони не беруть такої поганої волі — і добре роблять» (до В. Шевченка від 29 червня 1860 р.).

Шевченко стежить, як тільки може, за помітними явищами в українській культурі й захоплено на них реагує. Дякує П. Корольову (22 травня 1842 р.) за збірник «Запорожская старина» — «добра книжка, спасибі вам і Срезневському. Я думаю дещо з неї зробить». Висловлює захват од «Граматики» Куліша та його «Записок о Южной Руси»: «...дуже розумна і щира книга», «Тут живо вилитий і кобзар, і гетьман, і запорожець, і гайдамака, і вся старожитна наша Україна як на лодоні показана» (до Я. Кухаренка від 22 квітня 1857 р.), «Такої розумної книги, такого чи-

ЗМІСТ*

Михайлина Коцюбинська. ШЕВЧЕНКОВІ ЛИСТИ 5

ЛИСТИ Т. Г. ШЕВЧЕНКА І ДО НЬОГО (1839–1857 pp.)

1839

1. Т. Г. Шевченка до Правління Академії мистецтв.
3 червня 1839. С.-Петербург 21 305
2. Т. Г. Шевченка до М. Г. Шевченка. 15 листопада 1839.
С.-Петербург 22 306

1840

3. Т. Г. Шевченка до М. Г. Шевченка. 2 березня 1840.
С.-Петербург 24 308
4. Г. Ф. Квітки-Основ'яненка до Т. Г. Шевченка. 23 жовтня 1840.
Основа 25 309
5. Комітету Товариства заохочування художників до Т. Г. Шевченка.
25 листопада 1840. С.-Петербург 28 315
6. Т. Г. Шевченка до ради Академії мистецтв. 10 грудня 1840.
С.-Петербург 28 316

1841

7. Т. Г. Шевченка до Г. Ф. Квітки-Основ'яненка. 19 лютого 1841.
С.-Петербург 30 317
8. Г. Ф. Квітки-Основ'яненка до Т. Г. Шевченка. 22 березня 1841.
Основа 31 319
9. Г. Ф. Квітки-Основ'яненка до Т. Г. Шевченка. 22 листопада 1841.
Основа 34 323
10. Т. Г. Шевченка до Г. Ф. Квітки-Основ'яненка. 8 грудня 1841.
С.-Петербург 36 327

1841—1842

11. Т. Г. Шевченка до Г. Л. Ткаченка. 1841 — вересень 1842.
С.-Петербург 37 329

* Перша цифра позначає сторінку тексту, друга (курсивна) — сторінку коментарів.

1842

12. Т. Г. Шевченка до О. О. Корсуна. 11–12 січня 1842.
С.-Петербург 38 330
13. Т. Г. Шевченка до Г. С. Тарновського. 26 березня 1842.
С.-Петербург 38 331
14. Т. Г. Шевченка до Г. Ф. Квітки-Основ'яненка. 28 березня 1842.
С.-Петербург 39 333
15. Г. Ф. Квітки-Основ'яненка до Т. Г. Шевченка. 29 квітня 1842.
Основа 39 334
16. П. М. Корольова до Т. Г. Шевченка. 2 травня 1842. Харків . . . 40 335
17. О. О. Корсуна до Т. Г. Шевченка. 2 травня 1842. Харків. 42 338
18. Т. Г. Шевченка до П. М. Корольова. 22 травня 1842.
С.-Петербург 42 339
19. В. І. Штернберга до Т. Г. Шевченка. Липень 1842. Рим 43 340
20. В. С. Семененка-Крамаревського до Т. Г. Шевченка.
Літо 1842. С.-Петербург 44 343
21. Т. Г. Шевченка до Я. Г. Кухаренка. 30 вересня 1842.
С.-Петербург 45 345
22. Т. Г. Шевченка до П. М. Корольова. 18 листопада 1842.
С.-Петербург 46 348

1843

23. Т. Г. Шевченка до Г. С. Тарновського. 25 січня 1843.
С.-Петербург 48 350
24. Т. Г. Шевченка до Я. Г. Кухаренка. 31 січня 1843.
С.-Петербург 50 352
25. Т. Г. Шевченка до П. О. Корсакова. 15–19 лютого 1843.
С.-Петербург 51 354
26. П. О. Куліша до Т. Г. Шевченка. 20 жовтня 1843. Київ 51 355
27. Т. Г. Шевченка до В. О. Закревського. 10 листопада 1843.
Яготин 52 357
28. Т. Г. Шевченка до В. М. Репніної. 29 листопада 1843. Яготин . 53 358
29. Р. Р. Штрандмана до Т. Г. Шевченка. 14 грудня 1843. Яготин . . 53 359
30. Т. Г. Шевченка до В. І. Григоровича. 28 грудня 1843. Яготин . . 54 361

1844

31. О. В. Капніста до Т. Г. Шевченка. 18 січня 1844. Ковалівка . . . 56 362
32. Т. Г. Шевченка, І. М. Корбе, В. О. Закревського, Я. П. де Бальмена
до М. А. Маркевича. 22 січня 1844. Вейсбахівка 57 364
33. М. А. Маркевича до Т. Г. Шевченка. Близько 22 січня 1844.
Турівка 58 365

34. В. М. Забіли до Т. Г. Шевченка. Початок лютого 1844.
Борзна 58 366
35. В. М. Репніної до Т. Г. Шевченка. 2 лютого 1844. Яготин 60 369
36. Т. Г. Шевченка до С. О. Бурачка. Між 22 і 24 березня 1844.
С.-Петербург 61 371
37. Т. Г. Шевченка до С. О. Бурачка. Між 26 березня
і 4 квітня 1844. *С.-Петербург* 61 371
38. Т. Г. Шевченка до О. М. Бодянського. 6–8 травня 1844.
С.-Петербург 62 372
39. В. М. Репніної до Т. Г. Шевченка. 17 травня 1844. Яготин 63 374
40. П. О. Куліша до Т. Г. Шевченка. 5 червня 1844. Київ 64 375
41. Т. Г. Шевченка до В. М. Репніної. 8–10 червня 1844.
С.-Петербург 65 377
42. В. М. Репніної до Т. Г. Шевченка. 19 червня 1844. Яготин 65 378
43. Т. Г. Шевченка до О. М. Бодянського. 29 червня 1844.
С.-Петербург 68 381
44. В. М. Репніної до Т. Г. Шевченка. 3 липня 1844. Яготин 69 382
45. О. М. Бодянського до Т. Г. Шевченка. 9 липня 1844. Москва 71 383
46. О. К. Бодиско до Т. Г. Шевченка. 21 липня 1844. Ніжин 73 385
47. В. М. Репніної до Т. Г. Шевченка. Серпень 1844. Яготин 74 386
48. В. М. Репніної до Т. Г. Шевченка. 22 вересня 1844. Яготин 76 388
49. Т. Г. Шевченка до М. А. Цертелева. 23 вересня 1844.
С.-Петербург 76 389
50. Т. Г. Шевченка до С. М. Муханова. 25 вересня 1844.
С.-Петербург 77 390
51. В. М. Репніної до Т. Г. Шевченка. 25 вересня 1844. Яготин 78 391
52. Т. Г. Шевченка до П. І. Гессе. 1 жовтня 1844. *С.-Петербург* 79 393
53. В. М. Репніної до Т. Г. Шевченка. 10 жовтня 1844. Яготин 80 394
54. О. М. Бодянського до Т. Г. Шевченка. 25 жовтня 1844. Москва 81 395
55. Т. Г. Шевченка до Товариства заохочування художників.
Жовтень 1844. *С.-Петербург* 82 397
56. Я. Г. Кухаренка до Т. Г. Шевченка. 2 листопада 1844.
Станиця Уманська 84 398
57. В. М. Репніної до Т. Г. Шевченка. 8 листопада 1844. Яготин 84 400
58. Правління Харківського університету до Т. Г. Шевченка.
13 листопада 1844. Харків 86 401
59. Т. Г. Шевченка до Я. Г. Кухаренка. 26 листопада 1844.
С.-Петербург 86 401
60. В. М. Репніної до Т. Г. Шевченка. 13 грудня 1844. Яготин 87 403
61. В. М. Репніної до Т. Г. Шевченка. 20 грудня 1844. Яготин 88 404

62. Канцелярії Чернігівського, Полтавського і Харківського генерал-губернатора до Т. Г. Шевченка. 29 грудня 1844.
Харків 90 406
63. П. О. Куліша до Т. Г. Шевченка. 31 грудня 1844. Київ 90 407
64. Т. Г. Шевченка до Я. Г. Кухаренка. Грудень 1844. С.-Петербург. 92 412

1845

65. Т. Г. Шевченка до М. А. Долгорукова. 16 січня 1845.
С.-Петербург 93 412
66. Канцелярії Чернігівського, Полтавського і Харківського генерал-губернатора до Т. Г. Шевченка. 17 січня 1845. Харків . 94 413
67. В. М. Репніної до Т. Г. Шевченка. Між 10 січня — 22 лютого 1845.
Яготин 94 413
68. В. М. Репніної до Т. Г. Шевченка. 6 березня 1845. Яготин 96 415
69. В. М. Репніної до Т. Г. Шевченка. 20 березня 1845. Яготин 97 415
70. Т. Г. Шевченка до ради Академії мистецтв. 22 березня 1845.
С.-Петербург 97 416
71. Т. Г. Шевченка до Правління Академії мистецтв.
22 березня 1845. С.-Петербург 98 417
72. Т. Г. Шевченка до Я. Г. Кухаренка. 23 березня 1845. С.-Петербург . 98 417
73. Я. Г. Кухаренка до Т. Г. Шевченка. 25 травня 1845.
Станиця Уманська 99 418
74. Канцелярії Чернігівського, Полтавського і Харківського генерал-губернатора до Т. Г. Шевченка. 8 вересня 1845. Харків 99 419
75. І. В. Гудовського до Т. Г. Шевченка. 22 вересня 1845.
С.-Петербург 100 420
76. М. М. Карпа до Т. Г. Шевченка. 22 вересня 1845. С.-Петербург 101 422
77. Т. Г. Шевченка до А. Г. та Н. Я. Родзянків. 23 жовтня 1845.
Миргород 102 423
78. В. М. Репніної до Т. Г. Шевченка. 9 грудня 1845. Яготин. . . . 103 424

1846

79. В. Г. Шевченка до Т. Г. Шевченка. 5 липня 1846. Кирилівка . . . 104 426
80. П. О. Куліша до Т. Г. Шевченка. 25 липня 1846. С.-Петербург . 105 428
81. Правителя канцелярії Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора до Т. Г. Шевченка. 3 вересня 1846. Київ. . 111 429
82. Канцелярії Чернігівського, Полтавського і Харківського генерал-губернатора до Т. Г. Шевченка. 7 вересня 1846. Харків 111 430
83. Т. Г. Шевченка до Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора Д. Г. Бібікова. 20 вересня 1846. Київ. . . 112 430
84. Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора Д. Г. Бібікова до Т. Г. Шевченка. 21 вересня 1846. Київ. 112 431

85. Т. Г. Шевченка до канцелярії Чернігівського, Полтавського і Харківського генерал-губернатора М. А. Долгорукова. *13 листопада 1846. Київ*. 113 433
86. Т. Г. Шевченка до куратора Київської шкільної округи О. С. Траскіна. *27 листопада 1846. Київ* 114 433
87. Т. Г. Шевченка до Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора Д. Г. Бібікова. *10 грудня 1846. Київ* 115 434
88. Т. Г. Шевченка до Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора Д. Г. Бібікова. *31 грудня 1846. Київ* 115 435

1847

89. П. О. Куліша і Т. Г. Шевченка до О. М. Бодяньського. *10 січня 1847. Борзна*. 117 435
90. Т. Г. Шевченка до М. І. Костомарова. *1 лютого 1847. Борзна* . . . 117 436
91. М. І. Костомарова до Т. Г. Шевченка. *13 березня 1847. Київ* . . . 118 439
92. Т. Г. Шевченка до І. І. Фундукля. *16 липня 1847. Орська фортеця* 119 441
93. В. М. та Ф. М. Лазаревських до Т. Г. Шевченка. *Липень-серпень 1847. Оренбург* 119 442
94. А. І. Лизогуба до Т. Г. Шевченка. *21 жовтня 1847. Чечельник*. .121 445
95. Т. Г. Шевченка до А. І. Лизогуба. *22 жовтня 1847. Орська фортеця* 123 448
96. Т. Г. Шевченка до В. М. Репніної. *24 жовтня 1847. Орська фортеця* 124 450
97. О. П. Чернишова до Т. Г. Шевченка. *2 грудня 1847. Оренбург* . .125 452
98. Т. Г. Шевченка до А. І. Лизогуба. *11 грудня 1847. Орська фортеця* .127 453
99. Т. Г. Шевченка до М. М. Лазаревського. *20 грудня 1847. Орська фортеця* 128 455
100. А. І. Лизогуба до Т. Г. Шевченка. *31 грудня 1847. Одеса*. . . .130 459
101. О. П. Чернишова до Т. Г. Шевченка. *Грудень 1847. Оренбург*. .132 459

1848

102. А. І. Лизогуба до Т. Г. Шевченка. *7 січня 1848. Одеса*133 461
103. В. М. Репніної та Г. І. Дунін-Борковської до Т. Г. Шевченка. *13 січня 1848. Яготин* 134 462
104. Т. Г. Шевченка до А. І. Лизогуба. *1 лютого 1848. Орська фортеця* 137 464
105. А. І. Лизогуба до Т. Г. Шевченка. *7 лютого 1848. Одеса*. . . .139 466
106. М. М. Лазаревського до Т. Г. Шевченка. *12 лютого 1848. С.-Петербург* 140 467
107. А. І. Лизогуба до Т. Г. Шевченка. *23 лютого 1848. Одеса* . . .141 470

108. Т. Г. Шевченка до В. М. Репніної. 25–29 лютого 1848.
Орська фортеця 142 471
109. Ф. М. Лазаревського до Т. Г. Шевченка. *Лютий 1848. Оренбург* .145 473
110. В. М. Репніної до Т. Г. Шевченка. *Початок березня 1848. Одеса* 146 474
111. О. І. Псьол до Т. Г. Шевченка. *Початок березня 1848. Одеса* .146 474
112. Т. Г. Шевченка до А. І. Лизогуба. *7 березня 1848.*
Орська фортеця 147 475
113. В. М. Репніної до Т. Г. Шевченка. *19 березня 1848. Яготин* . . 149 476
114. Ф. М. Лазаревського до Т. Г. Шевченка. *Березень 1848. Оренбург* 150 477
115. А. І. Лизогуба до Т. Г. Шевченка. *7 квітня 1848. Одеса* 150 478
116. Ф. М. Лазаревського до Т. Г. Шевченка. *20 квітня 1848.*
Оренбург 151 479
117. Т. Г. Шевченка до Ф. М. Лазаревського. *22 квітня 1848.*
Орська фортеця 152 479
118. Ф. М. Лазаревського до Т. Г. Шевченка. *27 квітня 1848.*
Оренбург 153 481
119. Ф. М. Лазаревського до Т. Г. Шевченка. *3 травня 1848.*
Оренбург 155 483
120. Т. Г. Шевченка до А. І. Лизогуба. *9 травня 1848.*
Орська фортеця 155 483
121. А. І. Лизогуба до Т. Г. Шевченка. *15 липня 1848.*
Хутір поблизу Одеси 156 484
122. М. С. Александрійського до Т. Г. Шевченка. *16 серпня 1848. Орська фортеця* 157 485

1849

123. Т. Г. Шевченка до О. І. Макшеєва. *26 березня 1849. Раїм* . . . 158 486
124. Т. Г. Шевченка до А. І. Лизогуба. *8 листопада 1849. Оренбург* .158 487
125. Т. Г. Шевченка до В. М. Репніної. *14 листопада 1849. Оренбург* .159 488
126. Т. Г. Шевченка до А. І. Лизогуба. *29 грудня 1849. Оренбург* . 160 489

1850

127. Т. Г. Шевченка до В. М. Репніної. *1 січня 1850. Оренбург* . . . 162 491
128. Т. Г. Шевченка до О. М. Бодяньського. *3 січня 1850. Оренбург* .164 492
129. Т. Г. Шевченка до керівника III відділу Л. В. Дубельта.
10 січня 1850. Орська фортеця 165 493
130. Т. Г. Шевченка до В. А. Жуковського. *Між 1 і 10 січня 1850.*
Оренбург 166 494
131. Т. Г. Шевченка до О. І. Бутакова. *Січень 1850. Оренбург* . . . 167 496
132. С. П. Левицького до Т. Г. Шевченка. *6 березня 1850.*
С.-Петербург 167 497
133. Т. Г. Шевченка до В. М. Репніної. *7 березня 1850. Оренбург* . 169 499

134. Т. Г. Шевченка до А. І. Лизогуба. 14 березня 1850. Оренбург . . .171 501
135. О. П. Чернишова до Т. Г. Шевченка. 29 березня 1850.
С.-Петербург172 502
- 1851**
136. Т. Г. Шевченка до В. М. Репніної. 12 січня 1851.
Новопетровське укріплення174 503
137. Т. Г. Шевченка до А. Венгжиновського. 8 червня 1851.
Апазир175 504
138. Т. Г. Шевченка до В. М. Репніної. Між 10 і 20 вересня 1851.
Новопетровське укріплення175 505
- 1852**
139. Т. Г. Шевченка до С. С. Гулака-Артемовського. 1 липня 1852.
Новопетровське укріплення176 506
140. Т. Г. Шевченка до А. О. Козачовського. 16 липня 1852.
Новопетровське укріплення178 508
141. Т. Г. Шевченка до А. І. Лизогуба. 16 липня 1852.
Новопетровське укріплення180 510
142. Т. Г. Шевченка до Ф. М. Лазаревського. 2 серпня 1852.
Новопетровське укріплення182 511
143. Т. Г. Шевченка до Ф. М. Лазаревського.
Жовтень — грудень 1852. Новопетровське укріплення183 514
144. Т. Г. Шевченка до О. М. Бодяньського. 15 листопада 1852.
Новопетровське укріплення184 515
145. Т. Г. Шевченка до А. П. Головачова. 15 листопада 1852.
Новопетровське укріплення186 516
- 1853**
146. Т. Г. Шевченка до С. С. Гулака-Артемовського. 15 червня 1853.
Новопетровське укріплення188 518
147. Т. Г. Шевченка до А. О. Козачковського. 30 червня 1853.
Новопетровське укріплення191 520
148. Т. Г. Шевченка до С. С. Гулака-Артемовського.
6 жовтня 1853. Новопетровське укріплення.192 521
- 1854**
149. Т. Г. Шевченка до Бр. Залеського. 5 лютого 1854.
Новопетровське укріплення194 523
150. Т. Г. Шевченка до Я. Г. Кухаренка. 1, 10, 16 квітня 1854.
Новопетровське укріплення196 528
151. Т. Г. Шевченка до А. О. Козачковського. 14 квітня 1854.
Новопетровське укріплення200 530

152. Т. Г. Шевченка до О. М. Бодяньського. 1 травня 1854.
Новопетровське укріплення 202 532
153. Т. Г. Шевченка до Бр. Залеського. 6 червня 1854.
Новопетровське укріплення 203 533
154. Т. Г. Шевченка до Бр. Залеського. 9 жовтня 1854.
Новопетровське укріплення 205 536
155. Т. Г. Шевченка до О. М. Бодяньського. 1 листопада 1854.
Новопетровське укріплення 208 538
156. Т. Г. Шевченка до Бр. Залеського. 8 листопада 1854.
Новопетровське укріплення 209 539

1854—1855

157. Т. Г. Шевченка до А. О. Краєвського.
Кінець 1854 — початок 1855. Новопетровське укріплення . 211 540

1855

158. Т. Г. Шевченка до Бр. Залеського. 10 лютого 1855.
Новопетровське укріплення 212 541
159. Т. Г. Шевченка до О. М. Плещеева. 6 квітня 1855.
Новопетровське укріплення 214 543
160. Т. Г. Шевченка до З. Сераковського. 6 квітня 1855.
Новопетровське укріплення 216 544
161. Т. Г. Шевченка до Бр. Залеського. 10 квітня 1855.
Новопетровське укріплення 216 545
162. Т. Г. Шевченка до В. І. Григоровича. Близько 12 квітня 1855.
Новопетровське укріплення 217 546
163. Т. Г. Шевченка до Ф. П. Толстого. 12 квітня 1855.
Новопетровське укріплення 218 547
164. М. О. Осипова до Т. Г. Шевченка. 20 травня 1855.
С.-Петербург 220 548
165. Т. Г. Шевченка до Бр. Залеського. 10 червня 1855.
Новопетровське укріплення 220 549
166. Т. Г. Шевченка до Бр. Залеського. 25–26 вересня 1855.
Новопетровське укріплення 222 550

1855—1856

167. Т. Г. Шевченка до Бр. Залеського.
Кінець 1855 — початок 1856. Новопетровське укріплення . 226 553

1856

168. А. І. Толстої до Т. Г. Шевченка. 20 лютого 1856.
С.-Петербург 228 556

169. М. О. Осипова до Т. Г. Шевченка.
Грудень 1855 — березень 1856. Курськ — Біюк-Сойрень 229 557
170. Т. Г. Шевченка до Бр. Залеського. 21 квітня 1856.
Новопетровське укріплення 232 560
171. Т. Г. Шевченка до А. І. Толстої. 22 квітня 1856.
Новопетровське укріплення 234 562
172. С. С. Гулака-Артемовського до Т. Г. Шевченка.
30 квітня 1856. С.-Петербург 236 564
173. Т. Г. Шевченка до Бр. Залеського. 20 травня 1856.
Новопетровське укріплення 237 565
174. Т. Г. Шевченка до М. О. Осипова. 20 травня 1856.
Новопетровське укріплення 238 566
175. Бр. Залеського до Т. Г. Шевченка. 8–9 червня 1856.
Оренбург 243 569
176. З. Сераковського до Т. Г. Шевченка. 9 червня 1856.
Оренбург 246 573
177. Т. Г. Шевченка до С. С. Гулака-Артемовського.
30 червня 1856. Новопетровське укріплення. 247 574
178. Т. Г. Шевченка до Бр. Залеського.
Друга половина червня 1856. Новопетровське укріплення. 248 575
179. Бр. Залеського і З. Сераковського до Т. Г. Шевченка.
3 липня 1856. Оренбург 250 577
180. О. Ф. Писемського до Т. Г. Шевченка. 6 липня 1856. Астрахань . 251 579
181. М. М. Лазаревського до Т. Г. Шевченка. 7 серпня 1856.
С.-Петербург 252 581
182. Т. Г. Шевченка до М. О. Осипова. 10 вересня 1856.
Новопетровське укріплення 253 582
183. Бр. Залеського до Т. Г. Шевченка. 18 вересня 1856.
Рачкевичі. 254 583
184. Т. Г. Шевченка до М. М. Лазаревського. 8 жовтня 1856.
Новопетровське укріплення 256 585
185. А. І. Толстої до Т. Г. Шевченка. 8 жовтня 1856.
С.-Петербург 258 586
186. А. М. Маркевича до Т. Г. Шевченка. 25 жовтня 1856.
С.-Петербург 259 587
187. Т. Г. Шевченка до М. М. Лазаревського та С. С. Гулака-
 Артемовського. 5 листопада 1856. *Новопетровське*
укріплення 260 588
188. Т. Г. Шевченка до Бр. Залеського. 8 листопада 1856.
Новопетровське укріплення 261 589

189. Т. Г. Шевченка до М. М. Лазаревського. 8 грудня 1856.
Новопетровське укріплення 264 591
190. Я. Г. Кухаренка до Т. Г. Шевченка. 18 грудня 1856.
Катеринодар. 265 594

1857

191. Т. Г. Шевченка до А. І. Толстої. 9 січня 1857.
Новопетровське укріплення 268 596
192. М. М. Лазаревського до Т. Г. Шевченка. 17 січня 1857.
С.-Петербург 271 598
193. Т. Г. Шевченка до Бр. Залеського. 10, 15 лютого 1857.
Новопетровське укріплення 272 602
194. Бр. Залеського до Т. Г. Шевченка. 2 березня 1857. *Рачкевичі*. 276 604
195. М. М. Лазаревського до Т. Г. Шевченка. 11 квітня 1857.
С.-Петербург 278 606
196. Т. Г. Шевченка до Я. Г. Кухаренка. 22 квітня 1857.
Новопетровське укріплення 279 606
197. Т. Г. Шевченка до А. М. Маркевича. 22 квітня 1857.
Новопетровське укріплення 281 608
198. Т. Г. Шевченка до М. М. Лазаревського. 22 квітня,
 8 травня 1857. *Новопетровське укріплення* 284 610
199. М. М. Лазаревського до Т. Г. Шевченка. 2 травня 1857.
С.-Петербург 286 612
200. Т. Г. Шевченка до Бр. Залеського. 8, 10, 13, 20 травня 1857.
Новопетровське укріплення 287 613
201. Т. Г. Шевченка до М. М. Лазаревського. 20 травня 1857.
Новопетровське укріплення 290 615
202. Бр. Залеського до Т. Г. Шевченка. 30 травня 1857. *Рачкевичі*. 292 617
203. Т. Г. Шевченка до Я. Г. Кухаренка. 5 червня 1857.
Новопетровське укріплення 294 618
204. Т. Г. Шевченка до М. М. Лазаревського. 30 червня 1857.
Новопетровське укріплення 296 620
205. Т. Г. Шевченка до М. М. Лазаревського. 1 липня 1857.
Новопетровське укріплення 297 622
206. Солдати-писарі до Т. Г. Шевченка. 23 липня 1857.
Новопетровське укріплення 298 623
207. Т. Г. Шевченка до Ф. П. Толстого. 26–31 липня 1857.
Новопетровське укріплення 299 623
- КОМЕНТАРІ 302
- СКОРОЧЕННЯ 625